

Андрій Фесенко, Іван Папаяні

ФЕСЕНКО Андрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства, факультету філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк). Сфера наукових інтересів — історія православної церкви на Донеччині.

ПАПАЯНІ Іван Володимирович — аспірант кафедри філософії факультету філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк). Сфера наукових інтересів — релігієзнавство, онтологічні і функціональні виміри релігійної ідентичності.

**РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ.
ВИЯВИ НА ДОНЕЧЧИНІ В II пол. 60-х — 80-ті рр. XX ст.**

У статті на прикладі конкретних соціологічних даних, з фондів Уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області, авторами розглядаються прояви релігійної ідентичності. Такий нестандартний підхід дав можливість наповнити абстрактне поняття релігійної ідентичності конкретним емпіричним змістом. Автори доказують, що вияви релігійної ідентичності на Донеччині в досліджуваний період були позначені як загальними тенденціями так і мали свої особливості.

Ключові слова: *Релігійна ідентичність, напрямки ідентифікації, державно-церковні відносини, Рада у справах релігій, Донеччина.*

Питання релігійної ідентичності і ідентичності взагалі є доволі актуальними в сучасному гуманітарному дискурсі. Індивіди і спільноти в хаосі й тотальності глобалізаційних

процесів активізують пошук власного індивідуального і колективного «Я». Можна зробити припущення, що щось подібне до вище зазначеного процесу, спостерігалось і в радянському, суспільстві у другій половині 60-х — 80-ті роки ХХ ст. Тільки замість сучасних процесів глобалізації, тотальністю, володіла радянсько-комуністична ідеологія. Однак і на той період, у рамках атеїстичного радянського суспільства, індивіди й окремі спільноти, вирішуючи питання ідентичності, вагоме місце серед чинників ідентифікації відводили релігії.

Після здобуття Українською державою незалежності в 1991 році логіка дослідження історичного процесу зумовила постановку питання щодо деідеологізованого, академічного аналізу культурних і суспільних тенденцій в Радянській Україні. В контексті даної наукової парадигми, зокрема було, започатковано напрямок з вивчення релігійної політики радянської влади та її впливу на конфесійне життя в Україні того періоду. Зокрема, в наукових роботах і монографіях: В.Пашенка [2], І.Андрухів [4], С.Яремчука [1] та багатьох інших авторів, розкривається проблема державно церковних відносин і конфесійного життя: як в Україні в цілому, так і в окремих регіонах держави. Однак, аналізуючи історіографію з цієї тематики, слід зауважити, що: по-перше, в основному дослідження стосуються історичних періодів 20-х — 30-х років, так званого наступу нової влади на релігійні конфесії; періоду Другої світової війни 1939 — 1945 рр., та II пол 40-х — 60-х років активної антирелігійної кампанії повоєнних років і так званої відлиги. Але чомусь зовсім недосліджений період другої половини 60-х — 80-ті роки ХХ ст., ознаменований кризою радянського тоталітаризму.

По-друге, наукові студії з цієї специфічної тематики зосереджуються, в основному, на розгляді якоїсь однієї конфесії або конфесійного напрямку (зокрема, дивитись [1 — 2]). Тим самим заперечуючи комплексний підхід до проблеми.

По-третє регіональні дослідження з даної тематики в період другої половини 60-х — 80-ті роки ХХ ст., узагалі поодинокі [3 — 4]. У свою чергу слід наголосити на тому, що

сама релігієзнавча регіоналістика на сучасному етапі, займає вагоме місце, у світовому гуманітарному знанні.

В-четверте, дослідники основним предметом наукової роботи роблять державно-церковні відносини і політику радянської влади, а внутрішньо конфесійні аспекти залишаються в тіні. Слід зауважити, що саме останні є важливими носіями емпіричного матеріалу для прояснення і розуміння релігійної ідентичності як на інституційному, так і на індивідуальному рівнях.

Отже, **мета** даної статті полягає у розкритті особливостей релігійної ідентичності Донеччини через аналіз форм і особливостей прояву останньої в регіоні у II пол. 60-х — 80-ті рр. XX ст. Одразу слід зауважити, що аналіз даної проблематики (відносин між державою і релігією, віруючими і державними владними інститутами) із застосуванням у дослідницькому дискурсі соціально-філософської категорії ідентичності, а також наповнення останньої (доволі абстрактної категорії) конкретним емпіричним матеріалом, через аналіз конфесійного середовища й активності віруючих, є нестандартним і новим.

Для розв'язання поставленої мети автор пропонує вирішити наступні завдання:

- дослідити кількість та динаміку релігійних громад різних конфесій, як зареєстрованих, так і діючих підпільно;
- виявити інтенсивність релігійної активності та основної релігійної обрядовості серед населення Донеччини.

Перш ніж розпочати розробку, автор вважає за доцільне зупинитися на термінологічній основі роботи, окресливши деякі специфічні моменти останньої.

Так, під релігією автори розуміють: систему або спосіб практично-духовного, освоєння світу. Являючи собою духовний феноменон вона постає як форма самовизначення людини у світі, виражаючи віру у надприродне і засіб спілкування з ним [5, с. 12].

У свою чергу, під релігійною ідентичністю мається на увазі різновид ідентичності взагалі, тобто: «онтологічне переконан-

ня щодо причетності індивіда до певної соціальної спільноти, а саме релігійної» [6, с. 161]. Слід одразу зауважити, що концепт релігійної ідентичності не є ідентичним поняттю віросповідання. Це традиційне поняття (віросповідання) не охоплює всі аспекти релігійної приналежності. Категорія віросповідання направлена на зміст релігійної віри, і хоча й говорить про релігійну приналежність, але концентрує увагу переважно на інституційних, ідеологічних, або індивідуально-суб'єктивних аспектах релігійних практик. Категорія ж ідентичності задає комунікативний і соціальний модуси релігійності через закладені в її структуру приналежність і співвіднесеність. Один аспект — відповідність віри людини певній віросповідній системі, а інший — яким чином вона визначає свою приналежність у межах наявного конфесійного поля.

У другій половині 60-х років в радянській державі відбулися вагомні політичні події, які вплинули на специфіку подальшого розвитку радянського суспільства. Зміна генерального секретаря справила неабиякий резонанс і в релігійному середовищі. Однак сподівання на поліпшення відносин між державою та релігійними конфесіями після так званого «Хрущовського наступу на релігійні організації» виявилися марними. Держава не збиралася припинити боротьбу з релігією. Хоча усвідомлення того, що релігію не можна подолати лише адміністративними методами, явно простежується, при аналізі дій, державних органів влади. Була запропонована нова, подвійна тактика, яка полягала в більш розгорнутій атеїстичній роботі та атеїстичному вихованні. Тим самим було розв'язано приховану ідеологічну боротьбу в якій, державні органи влади, прикриваючись конституційними правами про свободу совісті в СРСР, намагалися, з одного боку знищити релігію як ідеологічного ворога, а з іншого — вписати релігійну ідентичність у систему активно створюваної радянської ідентичності. Російський дослідник Д. Поспеловський стверджує, що саме створення, Ради у Справах

Релігій (далі РСР) при Раді міністрів СРСР та наступне створення у 1972 р. РСР УРСР, було основним заходом влади щодо недопущення вільного існування релігійних конфесій, та вільного вияву громадянами своєї релігійної ідентичності [2, с. 124].

Фактично цей державний орган виконував головну роль у системі контролю за релігійною складовою суспільного процесу в радянській державі. Він був створений шляхом злиття Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів. Постановою № 361 від 10 травня 1966 р. Рада міністрів СРСР затвердила постанову про Раду у справах релігій [2, с. 123]. На місцях ця державна структура була представлена інститутом уповноважених. Головними завданнями цього органу зокрема були:

- контроль за виконанням законодавчих актів та урядових постанов з питань релігії;

- вивчення та узагальнення законодавства про культу, розробка проектів законів, постанов тощо;

- інформування уряду СРСР про діяльність релігійних об'єднань;

- сприяння релігійним конфесіям у здійсненні міжнародних зв'язків, участі в боротьбі за мир та за зміцнення дружби між народами. У зв'язку з покладеними на неї обов'язками Рада у справах релігій повинна була виконувати такі функції:

- стежити за забезпеченням права громадян СРСР сповідувати будь яку релігію або не сповідувати жодної, виконувати обряди або вести антирелігійну пропаганду;

- контролювати додержання законодавства про релігійні культу, релігійними організаціями та служителями культу;

- перевіряти правильність застосування законодавчих актів з питань релігії;

- розглядати і вирішує в межах своєї компетенції питання пов'язані з діяльністю релігійних об'єднань в СРСР;

- вести облік релігійних об'єднань молитовних будинків та приміщень [2, с. 124].

Всі ці події, звісно, знайшли своє відображення як на рівні радянських республік так і на рівні окремих республіканських регіонів. Не була винятком і Донецчина.

Релігійна ідентичність в Донецькому регіоні (до речі, як і у всій радянській державі) мала дві узагальнюючі форми вияву: легальну і нелегальну. Перша, як вже зазначалося вище, була, хоча й не зовсім органічно, вписана в систему радянської ідеології і займала чільне місце в системі суспільних відносин. Друга ж була штучно, за допомогою адміністративних заходів і приписів, витіснена на маргінес суспільної дії. Фактично в досліджуваній період кількість релігійних організацій, які офіційно діяли в рамках радянського законодавства, була доволі невиразною. Офіційну ідентичність репрезентували громади Російської православної церкви (далі РПЦ), Євангельських християн Баптистів (ЄХБ), Адвентистів сьомого дня (АСД).

Так у 1966 році, коли було створено РСР при Раді міністрів СРСР та проголошено вектор на офіційне згортання антирелігійної кампанії, (відправною точкою для чого стало прийняття в січні 1965 р. президією Верховної Ради СРСР постанови «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», а в серпні 1965 р. аналогічної постанови президією Верховної Ради УРСР), конфесійна мережа Донецчини мала такий вигляд.

Таблиця 1

Релігійні організації Донецчини в 1966 р.

Конфесії	Діючі об'єднання	Зареєстровані	Незареєстровані
РПЦ	94	94	0
Старо-обрядці	1	1	0
ЄХБ	88	64	22
АСД	5	5	1
Адвентисти реформісти	2	0	2
Молокане	1	1	0
П'ятидесятники	20	0	20

Релігієзнавство

Свідки Іегови	5	0	5
Іудеї	9	0	9
Дійсно пра вославна	1	0	1

Таблицю складено за матеріалами Державного архіву Донецької області [7].

Як видно з наведеного матеріалу, переважну більшість серед релігійних організацій складають громади РПЦ та ЄХБ, малочисельними є АСД і Старообрядці. Ця офіційна мережа, виходячи з аналізу документів, Уповноваженого у справах релігій по Донецькій області, залишається (з деякими кореляціями) незмінною на протязі всього досліджуваного періоду.

Таблиця 2

Релігійні громади Донеччини в 1967 — 1990 рр. ХХ ст., які діяли офіційно

Роки	Релігійні конфесії			
	РПЦ	ЄХБ	АСД	Молоканє
1967	94	64	5	1
1968	93	63	5	1
1969	93	63	5	1
1970	92	64	6	1
1971	91	64	6	1
1972	90	64	6	1
1973	92	64	6	1
1974	91	63	6	1
1975	90	62	6	1
1976	89	62	6	1
1977	88	63	6	1
1978	88	63	6	1
1979	88	62	6	1
1980	88	64	6	1
1985	87	66	6	1
1986	87	66	6	1
1987	87	67	6	1
1988	87	67	6	1
1989	89	67	6	1
1990	101	67	6	1

Таблицю складено за матеріалами Державного архіву Донецької області [7 — 9].

Аналізуючи кількісні показники, слід зауважити, що навіть процеси перебудови і утвердження так званого «нового мислення», ініційовані М. Горбачовим, в останні роки 80-х, не мали істотного впливу на конфесійну мережу Донеччини. Значні коливання в рості релігійних громад спостерігаються лише в середовищі православної церкви, а саме в останні роки існування радянської держави, в 1989 — 1990 рр. Порівняно з загальною кількістю населення у відповідні роки частка офіційно діючих громад всіх напрямків складала приблизно 0,2 — 0,3 %. Кількість населення постійно зростала, але частка релігійних громад, що діяли офіційно, лишалась тією ж самою. Понад те навіть показники так званої радянської культової сфери, залишаються без змін. Зазначені факти дають можливість зробити висновок, що, радянські органи влади допустили, прорахунок в духовно-культовій сфері, який вплинув на ріст серед населення регіону так званої підпільної, нелегальної, релігійної ідентичності.

Мережа релігійного підпілля складалася з релігійних організацій, що діяли поза межами законодавства, були не зареєстровані й офіційно не контролювались органами влади. Саме такий статус, та позазаконодавче положення приваблювали в нелегальні громади людей, які вважали себе, за радянською термінологією «інакомислячими». Підпільна релігійна діяльність давала можливість виявляти іншу, на відміну від уніфікованої радянської, ідентичність. Так підпільна релігійна громада ставала доволі вагомим «іншим», і надавала протестній релігійній ідентичності важливих форм і проявів. Важливим джерелом поповнення релігійного підпілля стає молодь. Ця тенденція є вагомою з двох причин. По-перше, як стверджує Е. Еріксон, один із загальновизнаних наукових авторитетів з теорії ідентичності, саме молода людина найбільш схильна до проявів кризи ідентичності. Цей стан, на думку дослідника — період конфлікту між конфігурацією

елементів ідентичності, що склалася, в оточуючому середовищі і відповідним способом самовизначення себе [10, с. 87]. Тому молодь завжди шукає щось «інше» і, як вже зазначалося цим «іншим» стає саме релігійна спільнота. По-друге, важливим фактором активізації релігійної ідентичності є традиція. Вона є тим, що зберігає цілісність суспільства або окремої групи. Створює можливість мати ідентичність, тим самим не бути подібним до інших. У тоталітарному суспільстві радянського гатунку, де все, і навіть окремі релігійні конфесії, були наскрізь проникнуті «системою», саме нелегальні громади віруючих постають як джерело чистої традиції, в протидії тоталітарному режиму.

Кількісний і якісний склад легальних і нелегальних громад був дуже різним. В аналітичній записці відповідального працівника РСР по Донецькій області, зокрема, щодо зареєстрованих і незареєстрованих громад ЄХБ, зазначалося: «незареєстровані частини ЄХБ мають суттєві відмінності від зареєстрованих, зокрема:

- 1) Більш молодший склад — до 30 років — 42,9%.
- 2) Процент чоловіків вище — 36,7%.
- 3) Працюючих віруючих — 57,9%.» [11].

Продовжуючи аналітик робить висновок: «Можна стверджувати, що чим більший процент працюючої молоді та чоловіків у громадах, тим більш екстремістськими є їх прояви. Все це демонструє, зокрема, що головний напрямок атеїстичної роботи слід скерувати на більш активну частину — так звану працюючу молодь. Приріст нелегальних громад в основному йде за рахунок родин віруючих. Тому навчальні заклади, є тим чинником, який може вплинути на майбутні покоління» [11].

Для викриття та притягнення до відповідальності нелегально діючих релігійних громад на регіональному рівні було розроблено цілу низку заходів профілактичного й адміністративного характеру. Зокрема місцеві, міські та районні ради повинні були надавати уповноваженому РСР плани роботи з віруючими, де

особлива увага приділялась роботі з виявлення та припинення діяльності «сектантського підпілля». Однак, не зважаючи на наполегливу працю уповноваженого РСР, підпільні релігійні організації діяли. Аналізуючи статистичні дані, можна стверджувати, що мережа релігійного підпілля була більш розгалуженою, ніж офіційна.

Таблиця 3

Релігійні громади Донеччини в 70-ті — 80-ті рр. ХХ ст., які діяли підпільно

Роки	релігійні конфесії					
	С.ц. ЄХБ	ЄХБ	Адвент. реформ.	П'ятиде- сятники	Свід- ки Ісгови	Дійсно правосл. церква.
1967	1	22	2	20	5	1
1971	11	-	1	34	8	1
1972	11	-	1	34	8	1
1973	11	-	1	33	10	1
1974	11	-	1	25	13	1
1975	10	-	-	24	13	1
1976	10	-	-	18	13	1
1985	5	-	-	15	8	1
1986	5	-	-	15	8	1
1987	4	-	-	15	8	1
1988	3	-	-	15	7	1
1989	3	-	-	15	7	1
1990	3	-	-	14	7	1

Таблицю складено за матеріалами Державного архіву Донецької області [7– 9].

Найбільш вагомими релігійними рухами в середовищі релігійного підпілля Донеччини стають громади Спільки церков ЄХБ та П'ятидесятники. Вони формують ідентичність релігійного підпілля регіону. Незважаючи на значний тиск влади, ці релігійні організації, залишаються суттєвим чинником відтворення релігійної ідентичності населення на протязі всього досліджуваного періоду.

Вагомим чинником щодо аналізу релігійної ідентичності є також актуалізація основної релігійної активності та культової обрядовості в суспільстві. Додержання визначеної в релігії

системи вартостей і традицій та сприйняття і відтворення специфічного коду є основою релігійної ідентичності. Реалізація ж останньої можлива лише в культовій, ритуальній дії.

На противагу релігійному культу радянська влада формує особливе культове середовище, яке в дослідницькій літературі отримало назву «радянської обрядовості». Головною метою створення останньої є формування особливого символічного простору радянської громадської ідентичності. Масштабність цього проекту радянської влади вражає своєю масовістю та символічним навантаженням (українська держава навіть після 17 років незалежності ще веде дискусії щодо проблеми подолання радянського культурно-символічного середовища). На думку авторів, таким чином, проводилось відгалуження громадянської складової суспільного буття від релігійної. Остання, в свою чергу, витіснялась на маргінес суспільної дії і вважалась залишком минулого, який потрібно було викоринити. Однак, аналізуючи статистичні матеріали можна зробити висновок що даний проект, щодо витіснення релігії, був втілений частково. Саме процеси розпочаті в II половині 60-х — 80-ті рр. XX ст., стали прикладом інтеграції офіційної релігійної ідентичності в суспільне середовище і виявився, з одного боку, в активному придушенні, а з іншого, в спробі — легітимації релігійного підпілля.

Аналізуючи матеріали, які відбивають релігійну активність населення області, можна стверджувати, що незалежно від адміністративних дій органів влади, вона залишалась на доволі високому рівні. Так, якщо порівняти проведення обряду хрещення в легальних та нелегальних релігійних організаціях в досліджуваній період, з приростом населення області, можна зробити досить цікавий висновок. Незважаючи на проведену попередню антирелігійну кампанію очолювану Хрущовим, відсоток людей, що були охрещені за релігійним обрядом, був вищий у 1970 році від відсотка зареєстрованих за радянським обрядом. Він зокрема складав відповідно, 48% до 46%. Але згодом цей про-

цент співвідношення зменшується і в 1985 — 1986 роках співвідношення вже становить 14% до 65 — 69%.

Таблиця 4

Процентне співвідношення реєстрації
новонароджених за громадянським та релігійним обрядами

Роки	Народилось за рік загалом	Зареєстровано за радянським обрядом (% від загального)	Хрещені за релігійним обрядом (% від загального)
1970	70,159	46%	48%
1971	70,918	54%	45%
1972	70,26	56%	45%
1973	66,064	55%	43%
1974	69,372	57%	38%
1975	70,028	58%	34%
1976	72,101	42%	29%
1984	77,689	63%	15%
1985	75,472	65%	14%
1986	76,893	69%	14%
1987	76,637	70%	16%
1988	69,287	-	26%
1989	63,799	-	27%

Таблицю складено за матеріалами Державного архіву Донецької області [12].

З наведеного матеріалу тако видно, що кожен другий новонароджений був охрещений в тій або іншій релігійній традиції. А кожний четвертий мешканець регіону був, носієм, тієї чи іншої релігійної традиції. Отже можна стверджувати, що відтворення релігійних практик було важливою складовою в житті населення регіону. Таким чином знову підтверджується вагомість релігійної ідентичності в суспільному середовищі. У свою чергу, можна також зауважити і те, що основа релігійного відродження, яке спостерігалось на теренах Донеччини в середині 90-х років ХХ ст., була закладена ще в радянські часи.

На відміну від реєстрації народження, така форма громадянського стану як шлюб, була повністю радянізована. Основу радянського суспільства складала родина. Тому сімейне виховання нових будівників радянського суспільства було важливою

складовою побудови радянської ідентичності. Адже в родині, завжди акумулювались і транслиювались традиційні суспільні цінності, які в свою чергу, базувались на релігійних засадах. Тому викорінення релігійної ідентичності в родині (знищення традиційної акумуляції і трансляції суспільних цінностей або заміна останніх системою радянської аксіоматики) вважалось першочерговим завданням державних органів влади.

Таблиця 5

Процентне співвідношення шлюбів за громадянською та релігійною обрядовістю

Роки	Вступили в шлюб загалом	Шлюб за радянським обрядом (% від загального)	Шлюб за релігійним обрядом (% від загального)
1970	48293	58%	0,4%
1971	52623	60%	0,4%
1972	42282	61%	0,4%
1973	51019	63%	0,3%
1974	52194	66%	0,3%
1975	56935	66%	0,2%
1976	47934	60%	0,2%
1984	46781	79%	0,2%
1985	51087	82%	0,2%
1986	49698	85%	0,2%
1987	52907	86%	0,2%
1988	47331	86%	0,5%
1989	49628	86%	1,2%

Таблицю складено за матеріалами Державного архіву Донецької області [13].

Шлюби за релігійним обрядом, на початку 70-х років, становлять лише 0,4% від всіх одружених. Кінець 70-х — початок 80-х років демонструють повний відхід населення від шлюбів за релігійним обрядом: в процентному співвідношенні щодо загальної кількості це лише 0,2%. У свою чергу, спостерігається активне зростання радянської обрядовості щодо взяття шлюбу. Подібний стрімкий ріст від 58% у 1970 р. до 86% у 1989 р. можна пояснити тим, що шлюб і родина в радянській ідеологічній

системі вважались найбільш вагомими формами громадського виховання. Через родину формувались засади радянської ідентичності. Тому остання повинна була стати взірцем нової свідомості протиставленої, в радянській ідеологемі, свідомості релігійній. Навіть не зважаючи на деяке зростання в кінці 80-х років релігійної обрядової складової, щодо шлюбів (остання виросла від 0,5% у 1988 році до 1,2% у 1989 р.), рівень радянської обрядовості залишався незмінним — на рівні 86% від загальної кількості шлюбів.

Таким чином узагальнюючи результати проведеного аналізу особливостей релігійної ідентичності населення Донеччини в II пол. 60-х — 80-ті рр. XX ст., можна зробити наступні висновки. Період II пол. 60-х — 80-ті роки XX ст. був дуже показовим у протистоянні радянської громадянської ідентичності та релігійної. Неможливість, з боку влади, повністю викоринити останню призвела до зміни офіційної політики в сфері державно-церковних відносин. Процеси, викликані змінами, формують у загально радянському громадянському дискурсі два рівня вияву релігійної ідентичності: офіційний та підпільний. Вище зазначені процеси актуалізуються як на рівні окремих радянських республік, так і окремих республіканських регіонів. Вияви релігійної ідентичності на Донеччині в досліджуваний період були позначені загальними тенденціями, але й мали свої особливості. До останніх можна віднести:

- активну участь молоді в релігійних процесах;
- вагомість в релігійній ідентифікації населення релігійних організацій, що діяли підпільно;
- активність населення у відтворенні релігійно-обрядових дій, зокрема хрещення.

Отже, можна стверджувати, що вплив релігії на систему ідентифікації населення регіону не зважаючи на протидію держави, був досить вагомий. Аналіз релігійної ідентичності із застосуванням соціологічних даних з архівних фондів зокрема Уповноваженого ради у справах релігій по Донецькій

області, дав можливість, по-перше, наповнити абстрактне соціально-філософське поняття релігійної ідентичності конкретним емпіричним змістом; по-друге, довести що релігія, навіть в умовах радянського тоталітаризму, залишалась вагомим чинником ідентифікації, а релігійна ідентичність займала чільне місце серед ідентичностей, як на особистісному так і на суспільному рівнях.

Література

1. *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини) / С. Яремчук. — Чернівці: Рута, 2004. — 576 с.
2. *Пащенко В.* Православна церква в новітній історії України / В.О. Пащенко. — Полтава: ПДПУ ім. В. Короленка., 2001. — 736 с.
3. *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. — М.: Республика, 1995. — 675 с.
4. *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 — 1990 роки: історико-правовий аналіз / І. Андрухів. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. — 362 с.
5. Введение в общее религиоведение / [авт. текста И. Н. Яблоков]. — М.: Книжный дом, 2001. — 576 с.
6. *Попов В.* Концепт релігійної ідентичності / В. Попов // Вісник Донецького національного університету. — Серія Б. — Гуманітарні науки. — 2004. — № 2 — С.161 — 166.
7. Статистический отчет «О наличии религиозных объединений служителей культа, обслуживающего персонала, членов исполнительных органов, по Донецкой области за 1966 г. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 222. — арк. 3.
8. Сведения о численности, количественном составе и обрядности, религиозных объединений. Сводные по области за 1970 — 1976 гг. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 262. — арк. 12 — 15.

9. Сведения о численности, количественном составе и обрядности, религиозных объединений. Сводные по области за 1985 — 1990 гг. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 519. — арк. 2 — 13.
10. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. — СПб: Ленато, АСТ, 1996. — 592с.
11. Справка о количественном и качественном составе общин сторонников Совета церквей ЕХБ. от 11. 09. 1985 г. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 203. — арк. 1.
12. Сведения о численности, количественном составе и обрядности, религиозных объединений. Сводные по области за 1970 — 1976 гг. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 262. — арк. 22, 30 — 37.
13. Сведения о численности, количественном составе и обрядности, религиозных объединений. Сводные по области за 1985 — 1990 гг. // Державний архів Донецької області. — Ф. Р — 4021, оп. 1. — спр. 519. — арк. 19 — 32.

Фесенко А.М., Папаяни И.В. Религиозная идентичность. Проявления в Донецкой области во 2- й пол. 60-х – 80- х г. XX века

В статье на примере конкретных социологических данных авторами рассматриваются проявления религиозной идентичности. Такой подход дал возможность наполнить абстрактное понятие «религиозной идентичности» конкретным эмпирическим содержанием. Авторы акцентируют внимание на том, что проявления религиозной идентичности на территории Донбасса в исследуемый период были обусловлены как общими тенденциями, так и имели свои особенности.

Ключевые слова: Религиозная идентичность, направления идентификации, государственно-церковные отношения, Совет по делам религий, Донбасс.

Fesenko A.M., Papayani I.V. Relegioznaya identity. Displays in the Donetsk region in a 2- y floor. 60th – h 80- a XX age

In the article on the example of concrete sociological data, from the funds of Authorized Advices in matters of religions on the Donetsk region, the displays of religious identity are considered authors. Such standard approach gave possibility to fill abstract notion of religious identity with concrete empiric maintenance. Authors finish telling, that the displays of religious identity on Donetsk region in the explored period were marked as by general tendencies so had the features.

Key words: *Religious identity, directions of authentication, state-church relations, Advice in matters of religions, Donetsk region.*

Надійшла до редакції 1.10.2009 р.

***Поправка до 22-го числа журналу
«Філософські обрії» за 2009 р.***

На с.106 і у змісті допущена технічна помилка щодо даних про автора статті «Рациональність та реляційність: синтетична єдність відмінностей в трансцендентальному просторі границь». Ця стаття написана не Ільїною Галиною Володимирівною.

Правильні дані про автора статті такі:

Анна Ільїна

ІЛЬІНА Анна Валеріївна — пошукувач кафедри теорії музики НМАУ імені П.І.Чайковського (м. Київ). Сфера наукових інтересів — французький постмодернізм, філософія мови, аналітична філософія, семіотика.